

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ ЯК СУСПІЛЬНОГО ЯВИЩА

Стаття присвячена дослідженню сутності та змісту терміна «публічний порядок» як суспільного явища та його значення під час застосування в чинному та перспективному законодавстві. Проведено аналіз наукових досліджень у цій сфері, розкрито основні наукові думки щодо його формування, на основі опрацювання низки споріднених понять надано авторське визначення, яке пропонується використовувати в чинному та перспективному законодавстві. Зокрема, наголошено, що від часу виникнення у Франції на початку XIX ст. термін «публічний порядок» пройшов довгий етап змін і вдосконалень, і сьогодні його можна визначити як урегульовану правовими та іншими соціальними нормами систему суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод громадян, їхнього життя і здоров'я, повагу до честі та людської гідності, дотримання норм суспільної моралі. Така дефініція має подвійне значення: широке – означає сукупність усіх правил, що регламентують суспільні процеси і відносини між окремими соціальними суб'єктами; вузьке – це інститути і норми, що зумовлюють статус людини і громадянина та соціальних груп у суспільстві тією мірою, якою це зумовлено їхніми інтересами та закономірностями розвитку самого суспільства, а також науково обґрунтовані відносини між членами суспільства та його структурними елементами. Особливу увагу приділено співвідношенню понять «громадський порядок» і «публічний порядок» та їх застосуванню у чинному законодавстві України. Вказані терміни на основі аналізу останніх наукових досліджень розкрито у їхньому широкому та вузькому розумінні. Зроблено висновок, що публічний порядок виступає ідеалом, до якого прагне громада, і саме з цією метою вона делегує свої повноваження владі, яка створює певні механізми у вигляді правових норм, що покликані стати конструкціями, спираючись на які уповноважені на те органи будуть регулювати відносини у сфері охорони прав і свобод особи та громадянина.

Ключові слова: публічний порядок, громадський порядок, охорона, правопорядок, безпека, громадське місце.

The article is devoted to the study of the concept, nature and content of the term “public order” as a social phenomenon and its meaning when applied in current and perspective legislation. The analysis of scientific researches in this field is carried out; the basic scientific opinions on its formation are revealed. Based on the elaboration of a number of related concepts, a copyright definition has been provided, which is proposed to be used in current and prospective legislation. Separately, it is emphasized, that from the time of its origin in France at the beginning of the XIX century, the term “public order” has undergone a long stage of change and improvement, and today it can be defined as a system of social relations, regulated by legal and other social norms, which provides the protection of citizens’ rights and freedoms, their life and health, respect for honor and human dignity, observance of norms of public morality. Such a definition has a dual meaning: broad – means a set of all rules governing social processes and relationships between individual social subjects; narrow – these are the institutions and norms that determine the status of the individual and the citizen and social groups in society to the extent determined by their interests and patterns of development of society itself, as well as scientifically grounded relations between members of society and its structural elements. Particular attention is paid to the relation between the concepts of “common order” and “public order” and their application in the current legislation of Ukraine. These terms,

based on the analysis of recent scientific research, are disclosed in their broad and narrow sense. It is concluded that public order is the ideal that the community seeks and for this purpose it delegates its powers to the authorities, which creates certain mechanisms in the form of legal norms, which are intended to become constructs, based on which the authorized bodies will regulate relations in the sphere of protection, the rights and freedoms of the individual and the citizen.

Key words: *public order, protection, law and order, security, public place.*

Вступ. Формування громадянського суспільства, розбудова України як правової, демократичної, соціальної держави, пов'язані з проведенням масштабної правової реформи, наслідком якої має бути встановлення балансу між необхідністю забезпечення захисту конституційних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина і діяльністю щодо підтримання публічного порядку різними установами, як державними, так і недержавними. Забезпечення публічного порядку є однією з найважливіших функцій держави, належне виконання якої зумовлює розвиток демократичних засад життєдіяльності суспільства, утвердження принципу соціальної справедливості, реальних гарантій прав і свобод громадян. У цьому контексті належна охорона публічного порядку в державі значною мірою є результатом ефективного державного управління та здійснення правосуддя.

У сучасних умовах виникає потреба в систематизації уявлень про адміністративно-правове забезпечення публічного порядку, пошуку шляхів його вдосконалення на підставі впровадження нових концептуальних підходів щодо вирішення проблем у цій сфері. Цінність їхніх досліджень визначається внеском в осмислення системи понять цієї сфери, формулювання найважливіших для теорії і практики дефініцій, визначення кількості і складів правопорушень у сфері публічного правопорядку [1, с. 14], створенні потенційного апарату щодо питань, пов'язаних із розумінням сутності охорони громадського порядку.

Останнім часом у науковій періодиці точаться дискусії щодо застосування та співвідношення термінів «публічна безпека», «публічний порядок», «громадський порядок», «громадська безпека» тощо. Окремі аспекти окресленої наукової проблеми у різні часи досліджувалися в працях В.В. Доненка, В.О. Заросила, І.В. Зозулі, М.В. Лошицького, В.В. Малікова, А.А. Манжули, Р.С. Мельника, А.М. Подоляки, С.В. Петкова, О.Ю. Прокопенка, О.Ф. Кобзаря та багатьох інших вітчизняних науковців.

Незважаючи на наявність наукових досліджень, пов'язаних із зазначеними вище поняттями, вважаємо, що питанню визначення категорії «публічний порядок» приділена недостатня увага.

Постановка завдання. Метою статті є проведення дослідження теоретичних аспектів визначення дефініції «публічний порядок» в умовах реалізації в Україні реформи правоохоронних органів.

Результати дослідження. Слід зазначити, що під час висвітлення проблеми охорони публічного порядку, передусім, доцільно з'ясувати значення понять «публічний порядок», його похідних і споріднених дефініцій, оскільки від змісту цього визначення, від точного окреслення його меж залежить і уявлення про сутність його охорони. Також хочемо зазначити, що у своєму дослідженні ми притримуємося того положення, що вироблена сьогодні позиція науковців і законодавця щодо застосування в чинному та перспективному законодавстві терміна «публічний» та його похідних є найбільш прийнятною. Проте під час роботи з джерелами будемо використовувати терміни, споріднені із вказаною дефініцією в авторському викладенні, при цьому це не означає, що їх необхідно сприймати як тотожні або однозначні.

Ст. 3 Конституції України визначає, що основним обов'язком держави є утвердження прав і свобод людини [2]. Для цього повинні бути створені відповідні політичні, економічні та ідеологічні умови. З огляду на різноманітність прав і свобод громадян, закріплених у Конституції України, вони реалізуються в певних сферах суспільного, економічного, політичного життя. Ці сфери перетинаються між собою, і тому в окремих випадках може скластися так звана система суспільних відносин, що підпадають під вплив різного виду умов, створюваних для реалізації громадянами своїх прав і свобод. Такою системою є публічний порядок, у сфері якого відбувається не лише реалізація численної частини прав і свобод або створюються передумови для їхньої реалізації, а й фактичне, виправдане з вагомих причин, певне їх обмеження.

Публічний порядок є нагальною потребою організованого суспільства, для якого характерним є такий стан суспільних відносин, що забезпечує нормальну життєдіяльність людини,

громадський спокій і безпеку. Як соціально-правовому явищу публічному порядку властива відносна самостійність, яка виявляється в його специфічних властивостях, відмінних від властивостей інших соціально-правових явищ.

Поняття публічного порядку вперше обґрунтував французький учений Деламар у своєму «Трактаті поліції», характеризуючи поліцейську діяльність як важливу сферу державної діяльності, спрямовану на охорону порядку в публічних місцях і припинення проявів «кулачного» права, заснованого на свавіллі. Деламар уперше використав такі поняття, як «благоустрій», «добробут», «благополуччя», «благочиння».

Термін «публічний порядок» став вживатись у Франції на початку XIX ст. після проведення наполеонівських реформ, коли відбулося розмежування між кримінальною поліцією і адміністративною, на яку покладался обов'язок «охороняти публічний порядок у кожній місцевості» [3, с. 7].

Якщо звернутись до генези поняття «публічний порядок» у законодавстві, то слід зазначити, що на території Російської імперії, до складу якої входила й Україна, поняття «публічний порядок» уперше з'являється 1832 р. у Статуті про попередження і припинення злочинів [4]. Згодом воно вживається у правових актах, прийнятих у період правління Олександра III: Положенні про заходи з охорони державного порядку 1881 р.; Указі Правлячому Сенату, підписаному царем 12 липня 1889 р., у якому передбачалось введення посади земського начальника з обов'язками піклування про сільських жителів, охорону «благочиння і публічного порядку» [5].

Пізніше в законодавстві СРСР поняття «публічний порядок» ототожнюється з «революційним порядком» – уседозволеністю диктатури пролетаріату. Конституція СРСР 1936 р. закріпила поняття «публічний порядок» і «державний порядок», розділивши громадські та державні потреби в забезпеченні правопорядку [6]. Широкого застосування поняття «громадський порядок» набуває в 1950–1960 рр. у низці законодавчих актів, а також на практиці. У союзних республіках, зокрема й в Українській РСР, створюються Міністерства охорони громадського порядку, а в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за хуліганство» від 26 липня 1966 р. детально окреслювалися складники публічного порядку [7].

Наводячи позиції вчених щодо публічного порядку, ми можемо поступово, крок за кроком, наблизитись до його сутності як основи існування суспільства як явища. Бо публічний порядок виступає ідеалом, до якого прагне громада, і саме з цією метою вона делегує свої повноваження владі, яка створює певні механізми у вигляді правових норм, що покликані стати конструкціями, спираючись на які уповноважені на те органи будуть регулювати відносини у сфері охорони прав і свобод особи та громадянина. Правопорядок, або порядок в правовому регулюванні чи забезпеченні, є основою правильного формування, діяльності, використання правових норм і постулатів. Тобто публічний порядок – це багатогранне явище, яке включає в себе аспекти моралі, психології, права, економіки тощо. Правопорядок є основою, соціальним еталоном відносин у соціумі. Це загальнотеоретичні основи, під час аналізу частин, інститутів, законів розвитку яких і накладення їх на інші соціальні явища або умови ми зможемо правильно їх розуміти та характеризувати, а відповідно, і вносити корективи не лише в понятійний апарат, а і в алгоритми використання норм права, які покликані охороняти публічний порядок.

У науковій літературі є багато підходів до визначення поняття «публічний порядок», зокрема здебільшого його споріднене визначення «громадський порядок», кожен із яких так чи інакше відображає його сутність як суспільного явища. Розгляд поняття «публічний порядок» у широкому та вузькому розумінні має не тільки теоретичне, а і практичне значення, оскільки визнання тієї обставини, що громадський порядок у вузькому його розумінні – це система зв'язків і відносин (головним чином у громадських місцях), урегульованих нормами права, дасть законодавцю змогу повною мірою використовувати силу правових норм (заборон і дозволів) для чіткого визначення правового статусу громадян, юридичних осіб і громадських формувань, реалізація якого залежить від характеристики громадського порядку. Наприклад, М.В. Корнієнко у своїй монографії «Роль органів внутрішніх справ України в охороні громадського правопорядку при ускладненні оперативної обстановки» зазначає, що проблема громадського порядку та його охорони має як наукове, так і практичне значення, оскільки зміст громадського порядку, активність його охорони справляють значний вплив на стабільність прав громадян, усебічне задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб [8].

На думку С.С. Яценка, у загальній теорії права громадський порядок розглядається як соціальна категорія, яка охоплює систему (стан) вольових, ідеологічних суспільних відносин, що визначаються економічним базисом і характеризуються відповідністю поведінки їхніх учас-

ників пануючим у суспільстві соціальним нормам (правовим і неправовим). До такої категорії входять лише соціально значущі суспільні відносини [9, с. 12]. Вбачається, що такий підхід дещо не відповідає фактичним обставинам життя сучасного суспільства, а отже, потребує корегування відповідно до новітніх правових розробок.

Вихідними для побудови концептуальної моделі адміністративно-правових відносин у сфері публічного порядку і безпосередньо інституту його охорони як основи правоохоронної і правозабезпечувальної функції держави загалом і правоохоронних органів зокрема можуть бути лише правила, аксіоми, теоретичні положення та презумпції, які доведені в теорії права та її складовій частині теорії адміністративного права. Публічний порядок, який є результатом здійснення різних соціальних норм, включає до своєї системи не тільки правові відносини, а й відносини, засновані на нормах моралі та етики. Наприклад, норми моралі регулюють публічний порядок шляхом визначення відповідних варіантів поведінки людей, що відповідає інтересам суспільства загалом. У цьому контексті, на думку О.Ф. Скакун, громадським порядком є стан (режим) упорядкованості соціальними нормами (нормами права, моралі, корпоративними нормами, нормами-звичаями) системи суспільних відносин і їх дотримання [10, с. 454]. В.П. Наргібельний розглядає громадський порядок як «урегульовану правовими та іншими соціальними нормами систему суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод громадян, їхнього життя і здоров'я, поважання честі та людської гідності, дотримання норм суспільної моралі» [11]. На його думку, сферу громадського порядку становлять переважно відносини, що виникають і розвиваються у громадських місцях, до яких належать насамперед місця спільного проживання, праці, відпочинку, а також місця спілкування людей із метою задоволення різноманітних життєвих потреб. І.М. Даньшин розкриває громадський порядок як порядок вольових суспільних відносин, що складаються в процесі свідомого та добровільного дотримання громадянами встановлених у нормах права та інших нормах неюридичного характеру правил поведінки у сфері спілкування та забезпечують упорядковане і стійке сумісне життя людей в умовах розвиненого суспільства [12, с. 369]. А.В. Серьогін розумів громадський порядок як урегульовану нормами права та іншими соціальними нормами систему суспільних відносин, встановлення, розвиток та охорона яких забезпечують підтримку стану суспільного та особистого спокою громадян, повагу їхньої честі, людської гідності та суспільної моральності [13, с. 5–18]. Вчений зазначає, що сфера громадського порядку формується з трьох груп відносин: відносини, що складаються під час забезпечення громадського спокою і припинення дій, які завдають шкоду нормальному ритму життя громадян; відносини, покликані забезпечувати спокій і відпочинок громадян, запобігаючи бешкетуванню та недисциплінованій поведінці у побуті; відносини, що запобігають антигромадським діям, які провокують зневагу до суспільства, охороняючи честь і гідність громадян [14]. Щодо визначення сутності громадського порядку у праці В.В. Лазарева, то він розумів цю категорію як певну якість, ознаку або властивість, притаманну системі суспільних відносин, яка упорядкована так, що забезпечує погодженість і ритмічність громадського життя, в процесі якого учасниками здійснюються та захищаються без перешкод їхні права та обов'язки, законні інтереси та особистий спокій [15, с. 105]. Надалі, виділяючи той або інший складник публічного порядку або механізми, що стосуються охорони публічного порядку, доцільним вважається акцентувати увагу не лише на предметі, який безпосередньо вивчається, а і на куті зору, чинниках які безпосередньо впливають на «чистоту експерименту», тобто враховувати по можливості повно навіть соціально-економічні умови, в яких виникали концепції, норми, погляди або судження з приводу публічного порядку.

Інші автори, формулюючи поняття громадського порядку, акцентують увагу на тому, що громадський порядок являє собою правильно налагоджений стан усієї сукупності суспільних відносин, урегульованих не тільки правовими, а й усіма іншими соціальними нормами [16, с. 211]. Отже, наведені вище визначення характеризують поняття «публічний порядок» у широкому розумінні, що зумовлено наявністю системи суспільних відносин, яка складається внаслідок впливу на процеси громадського життя чинних у суспільстві соціальних норм. Однак у цьому випадку публічний правопорядок виступає не тільки як юридична, а і як соціальна категорія і його можна вважати як «громадський правопорядок у загальносоціальному значенні» [17, с. 59].

З іншого боку, тлумачення поняття «публічний порядок» у вузькому розумінні здебільшого передбачає його обмеження певним простором, умовами, за допомогою яких створюються і розвиваються суспільні відносини [18, с. 8], або ж визначення його як відносин у громадських місцях, що регулюються нормами моралі і права [19, с. 3]. Наприклад, Р.Т. Мухаєв зазначає, що під час розгляду громадського порядку у вузькому значенні необхідно говорити, передусім, про охорону особистості та прав громадян, моральності і громадського спокою в побуті та громад-

ських місцях [20, с. 443]. А.В. Серьогін розглядає громадський порядок як урегульовану нормами права і моралі систему суспільних відносин, за якої забезпечується нормальний ритм життя населення, сприятливі умови для суспільно корисної діяльності і відпочинку людей, недоторканності їхньої честі і гідності [21, с. 35].

На думку М.І. Загородникова, громадським порядком є частина суспільних відносин, що регулюються нормами права, моралі, правилами співжиття і звичаями, які складаються в громадських місцях, і за своїм змістом слугують меті охорони особи і прав громадян, громадської моралі, забезпечення громадського спокою, створенню нормальних умов для життя і праці громадян, для діяльності державних і громадських закладів і підприємств [22, с. 5]. Розширеною порівняно із цим є позиція Ф.Є. Колонтаєвського, який зазначає, що громадський порядок – це система вольових суспільних відносин, які складаються та розвиваються головним чином у громадських місцях на основі дотримання норм права та інших соціальних норм, спрямованих на забезпечення особистої безпеки громадян, громадської безпеки, створення умов для нормального функціонування підприємств, установ, організацій та громадських об'єднань, для праці та відпочинку громадян, поваги до їхньої честі, людської гідності та суспільної моральності [23, с. 20]. Отже, у цьому разі мова фактично йде про встановлені певні правила поведінки у місцях, що мають суспільне значення, до яких належать вулиці, проспекти, площі, вокзали тощо. Дотримання таких правил забезпечується, з одного боку, правомірною поведінкою громадян у громадських місцях, з іншого – належною охороною відповідними органами мирного порядку в таких місцях.

Поряд із викладеним об'ємним за своїм сутнісним наповненням є поняття публічного порядку, запропоноване вченими-адміністративістами радянської школи, які розглядають громадський порядок як струнку структурну систему правових суспільних відносин, що виникають як у громадських місцях, так і поза цими місцями [24, с. 7]. Це визначення значно розширює межі публічного порядку, що не дає змоги повною мірою відмежувати його від інших правовідносин, урегульованих нормами права й іншими соціальними нормами. Громадський порядок у вузькому розумінні характеризують як категорію «громадський порядок у юридичному значенні». Аналогічна позиція викладена і в підручнику «Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ» [25, с. 17].

Цікавим, однак, і таким, що потребує критичного аналізу, вбачається підхід до трактування терміна «публічний порядок» представниками судових органів. Так, під час винесення постанови від 17 липня 2012 р. у справі № 2а-3351/12/1070 Київський окружний адміністративний суд дійшов висновку, що «під «громадським правопорядком» слід розуміти зумовлену закономірностями соціального розвитку систему правил та інститутів, що забезпечують упорядкованість суспільних відносин і надають їм певну організаційну форму, а отже, громадський порядок у вузькому розумінні означає відсутність правопорушень» [26].

На нашу ж думку, слід погодитись із тим, що, будучи частиною суспільних відносин, урегульованих нормами права, правилами співжиття і звичаями, громадський порядок охоплює інше, набагато менше коло суспільних відносин.

Громадський порядок необхідно розглядати як стан соціальної урегульованості, за якого забезпечуються життя, здоров'я громадян, їхні права і свободи, громадський спокій, мораль, людська гідність [27, с. 8]. Така дефініція має подвійне значення: широке – означає сукупність усіх правил, що регламентують суспільні процеси і відносини між окремими соціальними суб'єктами; вузьке – це інститути і норми, що зумовлюють статус людини і громадянина та соціальних груп у суспільстві тією мірою, якою це зумовлено їхніми інтересами та закономірностями розвитку самого суспільства, а також науково обґрунтовані відносини між членами суспільства та його структурними елементами [28, с. 81].

Висновки. Враховуючи викладений матеріал, вважаємо, що під публічним порядком слід розуміти врегульовану правовими та іншими соціальними нормами систему суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод громадян, їхнього життя і здоров'я, повагу до честі та людської гідності, дотримання норм суспільної моралі.

Список використаних джерел:

1. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ / за заг. ред. І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва. Київ : МАУП, 1995. 177 с.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141. (зі змінами та доповненнями).

3. Теория и практика совершенствования охраны общественного порядка : труды Академии МВД СССР. Москва : Академия МВД СССР, 1985. 360 с.
4. Устав о предупреждении и пресечении преступлений (издание 1857 года). *Российский криминологический взгляд*. 2008. № 3. С. 83–102.
5. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1891. Т. 9. Собр. 3. № 6196.
6. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, Утверждена Чрезвычайным VIII Съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 г. (с последующими изменениями и дополнениями). URL: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/history/1936cnst.htm>.
7. Про посилення відповідальності за хуліганство : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 липня 1966 р. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1966. № 30.
8. Корнієнко М.В. Роль органів внутрішніх справ України в охороні громадського правопорядку при ускладненні оперативної обстановки. Дніпропетровськ : Україна, 2001. 430 с.
9. Яценко С.С. Уголовно-правовая охрана общественного порядка: Сравнительно-правовой аспект. Киев : Вища школа, 1986. 126 с.
10. Скаун О.Ф. Теория государства и права. Харьков : Консум, 2006. 656 с.
11. Юридична енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. 774 с.
12. Даньшин И.Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка Харьков, 1971. 192 с.
13. Серегин А.В. Советский общественный порядок и административно-правовые средства его укрепления : учеб. пособие. Москва : Академия МВД СССР, 1975. 194 с.
14. Серегин А.В. К вопросу о понятии общественного порядка в советском государстве. *Труды Высшей школы МООП РСФСР*. 1963. № 8. С. 246–260.
15. Правовые основы обеспечения общественного порядка / В.В. Лазарев, Л.Л. Попов, Л.М. Розин. Москва : Юридическая литература, 1967. 122 с.
16. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. 211 с.
17. Манжула А.А. Співвідношення та значення понять «громадський порядок», «правопорядок» та «громадська безпека». *Держава та регіони : науково-виробничий журнал. Право*. 2012. № 4. С. 57–62.
18. Организация патрульно-постовой службы по единой дислокации / А.В. Войцеховский, Е.В. Додин, И.П. Голосниченко. Киев : МВД СССР КВШ МВД СССР, 1982. 88 с.
19. Кузнецова Н.Ф. Уголовная ответственность за нарушение общественного порядка. Москва : Госгиздат, 1963. 332 с.
20. Мухаев Р.Т. Теория государства и права : учебник для вузов. Москва : Приор : ИНФРА-М, 2001. 464 с.
21. Серегин А.В. Общественный порядок и образ жизни. *Советское государство и право*. Москва, 1978. № 4. С. 35–39.
22. Загородников Н.И. Общественный порядок и пути его укрепления. *Советское государство и право*. 1971. № 10. С. 3–9.
23. Колонтаевский Ф.Е. Организационные основы охраны общественного порядка в современных условиях : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.14. Москва, 1996. 58 с.
24. Еропкин М.И. Управление в области охраны общественного порядка. Москва : Юриздат, 1965. 216 с.
25. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : підручник / за заг. ред. І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1995. 177 с.
26. Постанова Київського окружного адміністративного суду від 17 липня 2012 р. у справі № 2а-3351/12/1070. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
27. Ульянов О.І. Адміністративно-правовий захист міліцією прав громадян у сфері громадського порядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Одеський юридичний інститут національного університету внутрішніх справ. Одеса, 2002. 18 с.
28. Популярна юридична енциклопедія / В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 528 с.